

«Ο Antonio Gramsci και η μελέτη της θρησκείας: η σκέψη του Gramsci ως ερέθισμα και ‘εργαλείο’ για την Κοινωνιολογία της Θρησκείας»

Αλέξανδρος Σακελλαρίου

Σκοποθεσία και ερωτήματα

Το έργο του Antonio Gramsci είναι ευρύ και ιδιαίτερα εκτενές και καταλαμβάνει σχεδόν όλα τα πεδία των κοινωνικών επιστημών και βεβαίως τη φιλοσοφία. Εκτός των άλλων επιστημονικών πεδίων με τα οποία ασχολήθηκε, στα οποία στοχάστηκε και για τα οποία συνέγραψε, ο Gramsci ασχολήθηκε και κατέγραψε – αν και όχι σε κάποιο συνολικό κείμενο ή βιβλίο – τις παρατηρήσεις, τις διαπιστώσεις και τις θέσεις του σχετικά με τη θρησκεία και τις σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας¹ ιδίως στην πατρίδα του, την Ιταλία².

Ο σκοπός του παρόντος κειμένου είναι να καταδειχθεί ότι η σκέψη του Gramsci είναι ακόμα και σήμερα ιδιαίτερα χρήσιμη για τον μελετητή της Κοινωνιολογίας της Θρησκείας ή και εν γένει της θρησκείας είτε προκειμένου να την εφαρμόσει ‘επακριβώς’ είτε προκειμένου να την τροποποιήσει και ενδεχομένως να τη βελτιώσει ή ακόμα και να την απορρίψει. Ο σκοπός αυτός μπορεί να επιτευχθεί μέσω της παράθεσης των διαπιστώσεων και των προτάσεων του Gramsci σχετικά με τη θρησκεία και την Εκκλησία προκειμένου να καταστούν ευρύτερα γνωστές και πρόσφορες ανάλυσης και σχολιασμού και εν συνεχεία μέσω της θέσης ορισμένων ερωτημάτων σύγκρισης ανάμεσα στην ιταλική και την ελληνική κοινωνία σχετικά με τη θέση

¹ Στην παρούσα εργασία όταν κάνουμε λόγο για Εκκλησία, εννοούμε την διοίκηση της Εκκλησίας, το Ιερατείο, τον ανώτερο κλήρο εκτός και αν δηλώνεται διαφορετικά.

² Είναι γνωστό ότι το έργο του Gramsci είναι αποσπασματικό λόγω κυρίως της μακρόχρονης φυλάκισής του. Παρά ταύτα είναι αντιληπτή η θέση του και διαπιστώσιμοι οι στοχασμοί του σχετικά με τη θρησκεία και την Καθολική Εκκλησία. Δεν υπάρχουν στη διεθνή βιβλιογραφία πολλά κείμενα για τη θρησκεία στο έργο και τη σκέψη του Ιταλού στοχαστή. Βασικό και σημαντικό βιβλίο είναι το έργο του H.Portelli, “Gramsci et la question religieuse”, Anthropos, Paris, 1974 – του οποίου εξ όσων γνωρίζουμε υπάρχει ένα μόνο αντίτυπο στον ελληνικό ακαδημαϊκό χώρο, στο Πανεπιστήμιο της Κρήτης – καθώς και ένα πολύ σύντομο κείμενο του Λουτσιάνο Γκρούππι για τη θρησκεία στον Gramsci μεταφρασμένο στα ελληνικά στο περιοδικό ‘Ο Πολίτης’ το 1987 σε ειδικό τεύχος-αφιέρωμα (τ.79) για τον Gramsci. Η παρούσα εισήγησή μας αποτελεί μέρος εκτενέστερης αδημοσίευτης εργασίας μας σχετικά με τη συμβολή και τη σημασία του Gramsci και της σκέψης του για τον Κοινωνιολόγο και την Κοινωνιολογία της Θρησκείας, η οποία δεν ήταν δυνατόν να εκτεθεί σε πλήρη έκταση λόγω χρόνου.

της θρησκείας και της Εκκλησίας, αλλά και προκειμένου να διαπιστώσουμε, εάν είναι εφικτό, πώς εκλαμβάνει και πώς ορίζει τη θρησκεία κοινωνιολογικά καθώς και τις σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας.

Κατά συνέπεια θέτουμε εξ αρχής δύο δυνατότητες αξιοποίησης της γκραμσιανής σκέψης. Η πρώτη έχει να κάνει με την πλήρη εφαρμογή των θέσεων του ή έστω μεγάλο μέρος αυτών σε μία κοινωνιολογική μελέτη με αντικείμενο τη θρησκεία. Στην περίπτωση αυτή κάνουμε λόγο για 'εργαλείο', όπως αναφέρεται και στον τίτλο της εργασίας μας, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι μία σειρά επιστημονικών διαπιστώσεων και θέσεων είναι δυνατόν και δέον να εφαρμοστεί μεταφερόμενη επακριβώς από μία κοινωνία σε μία άλλη με εργαλειικό τρόπο, αλλά ότι ακολουθείται στις κύριες και βασικές προτάσεις της. Η δεύτερη δυνατότητα σχετίζεται με την αξιοποίηση της γκραμσιανής σκέψης ως ερέθισμα για τον εκάστοτε μελετητή. Δηλαδή εμπεριέχει και το σοβαρό ενδεχόμενο της απόρριψης των όρων και των θεωρητικών προτάσεων τις οποίες αναπτύσσει ο Gramsci και κατά κύριο λόγο περιλαμβάνει τον προβληματισμό και τον αναστοχασμό πάνω στα ζητήματα, τα οποία μελετά στην ιταλική κοινωνία και την συνεπαγόμενη διερώτηση αν και κατά πόσο απαντώνται και στην ελληνική εν προκειμένω κοινωνία ή σε όποια υπό μελέτη κοινωνία.

Προσωπικά θα λέγαμε ότι μελετώντας πλήρως το έργο του Gramsci σχετικά με τη θρησκεία ακολουθήσαμε τη δυνατότητα του ερεθίσματος και όχι του 'εργαλείου' χωρίς να τη θεωρούμε λιγότερο σημαντική και ενδιαφέρουσα. Αποφασίσαμε λοιπόν να παραθέσουμε ορισμένα δεδομένα, τα οποία ερεθίζουν τη σκέψη σχετικά με τις ομοιότητες και τις διαφορές, οι οποίες εντοπίζονται μεταξύ των δύο κοινωνιών (ελληνικής και ιταλικής) τόσο ως προς τη θέση της θρησκείας και της Ορθόδοξης Εκκλησίας εντός της κοινωνίας όσο και ως προς τις σχέσεις Κράτους και Ορθόδοξης Εκκλησίας στην Ελλάδα. Όπως είναι ευνόητο ο προβληματισμός επί των όρων, τους οποίους εισάγει ο Gramsci (ηγεμονία, κοινωνία πολιτών/ιδιωτών, παραδοσιακοί και οργανικοί διανοούμενοι) καθεαυτούς είναι εκ των ων ουκ άνευ για τον Κοινωνιολόγο, επιλέγουμε όμως να επικεντρώσουμε την προσοχή μας και το ενδιαφέρον μας στη θέση της Εκκλησίας εντός της κοινωνίας και οι σχέσεις Κράτους και Ορθόδοξης Εκκλησίας στην Ελλάδα, καθώς επίσης και στην προσέγγιση του Gramsci για τη θρησκεία εν γένει. Άλλωστε λόγω χρόνου η πλήρης

πραγμάτευση της σκέψης του Gramsci έστω και μόνο στο πεδίο της θρησκείας είναι αδύνατη.

Τα ερωτήματα τα οποία τίθενται προς απάντηση είναι τα εξής: Είναι δυνατόν και σε ποιο βαθμό οι παρατηρήσεις, οι διαπιστώσεις και οι θέσεις του Gramsci περί θρησκείας να συνδράμουν σήμερα την Κοινωνιολογία της Θρησκείας; Δύνανται να ερεθίσουν και να προκαλέσουν τη σκέψη και τον προβληματισμό όσων μελετούν τη θρησκεία στην ελληνική κοινωνία; Αξιοποιείται σήμερα η σκέψη του Gramsci στην Κοινωνιολογία της θρησκείας; Πως προσεγγίζει ο Gramsci τη θρησκεία και τις σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας; Διαπιστώνονται ομοιότητες και διαφορές μεταξύ ελληνικής και ιταλικής κοινωνίας;

Ο Gramsci για τη θρησκεία και την Εκκλησία: ιδεολογική και πολιτική διάσταση

Σύμφωνα με τον Gramsci η θρησκεία αποτελεί μία μορφή ιδεολογίας: «*Η θρησκεία είναι ιδεολογία, η πιο ριζωμένη και διαδεδομένη ιδεολογία έξω από δοκιμή ή απόδειξη*».³ Το σημαντικότερο από όσα αναπτύσσει σχετικά με τη θρησκεία σχετίζεται με τη λατρεία, την οποία θεωρεί βασικό συστατικό/συνθετικό της θρησκείας. Ο Gramsci υποστηρίζει ότι «*η λέξη θρησκεία στην ευρύτερη σημασία της σημαίνει μία σχέση εξάρτησης που δένει/ενώνει⁴ τον άνθρωπο με μία ή περισσότερες ανώτερες δυνάμεις από τις οποίες αισθάνεται ότι εξαρτάται και στις οποίες αφιερώνει πράξεις λατρείας ατομικής και συλλογικής φύσης*». «*Ακόμα και ο καθαρός 'θεισμός'*», συνεχίζει, «*δεν θα έπρεπε να θεωρείται θρησκεία από τη στιγμή που δεν υφίσταται καμία λατρεία, δηλαδή καμία ιδιαίτερη δεδομένη σχέση μεταξύ του ανθρώπου και της θεότητας*».⁵ Συνεχίζοντας να υποστηρίζει ότι η θρησκεία στην ουσία διαθέτει μία ιδεολογική αλλά και μία πολιτική διάσταση, σε άλλο σημείο του έργου του αναφέρει: «*Σημειώνουμε ότι το ζήτημα της θρησκείας νοοείται, όχι με την*

³ Βλ. Α. Gramsci, «Ιστορικός υλισμός», Οδυσσεάς, Αθήνα, 1983, σ. 94.

⁴ Η λέξη religion ετυμολογείται από το λατινικό ρήμα religare που σημαίνει επανασυνδέω, ετυμολογία την οποία προτείνει ο Λακτάντιος ή από το ρήμα relegere που σημαίνει παίρνω πίσω με προσοχή, επανασυλλέγω την οποία πρότεινε ο Κικέρων προς την οποία κλίνει και ο Benveniste. Για την ετυμολογία βλ. το έργο του E. Benveniste, "Le vocabulaire des institutions indo-europeenes", Minuit, Paris, tome 2, 1974, pp. 265-272. Ο Gramsci φαίνεται να τείνει προς την πρώτη βάση της ανωτέρω προσέγγισης.

⁵ Για τις θέσεις αυτές του Gramsci βλ. "Further selections from the prison notebooks", Ed. Derek Boothman, Lawrence and Wishart, 1995, σ.9.

ομολογιακή σημασία, αλλά με τη λαϊκή/ κοσμική σημασία, ως ενότητα πίστewως ανάμεσα σε μία κοσμοαντίληψη και έναν ανάλογο κανόνα συμπεριφοράς: αλλά γιατί να ονομάζουμε αυτήν την ενότητα πίστewς 'θρησκεία' και να μην την ονομάζουμε 'ιδεολογία' ή ακόμα και 'πολιτική';».⁶ Σε άλλο σημείο του έργου του ο Gramsci συμπεριλαμβάνει στις πολιτιστικές αλλά και στις πολιτικές ενώσεις την Καθολική Εκκλησία μαζί με τον Τεκτονισμό και τον Ροταριανό Όμιλο.⁷ Διαπιστώνουμε συνεπώς ένα πρώτο βασικό σημείο, δηλαδή ότι για τον Gramsci η θρησκεία είναι πολιτική. Θεωρούμε ότι η πολιτική θέση/ διάσταση της θρησκείας και της Εκκλησίας αναδύεται από όλο το έργο του Gramsci.

Ένα πρόσθετο παράδειγμα αποτελεί το ζήτημα περί εθνικής Εκκλησίας. Ήταν και είναι η Καθολική Εκκλησία στην Ιταλία εθνική Εκκλησία; Όπως γράφει χαρακτηριστικά «στην Ιταλία οι σχέσεις ανάμεσα στο Κράτος και την Εκκλησία ήταν πολύ πιο περίπλοκες απ' ό,τι στις άλλες χώρες: το να είναι κανείς πατριώτης είχε την έννοια του να είναι αντικληρικός, αν και αυτοί ήταν καθολικοί, το να αισθάνεται κανείς 'εθνικά' σήμαινε να δυσπιστεί για το Βατικανό και για τις εδαφικές και πολιτικές του διεκδικήσεις».⁸ «Στην Ιταλία δεν υπήρχε 'εθνική εκκλησία' αλλά θρησκευτικός κοσμοπολιτισμός, επειδή οι Ιταλοί διανοούμενοι ήταν συνδεδεμένοι με όλον τον χριστιανικό κόσμο άμεσα ως ηγέτες που δεν έχουν την αίσθηση ότι ανήκουν σε ένα έθνος».⁹ Άλλωστε σύμφωνα με τον Gramsci «το κίνημα εθνικοποίησης της Εκκλησίας στην Ιταλία επιβλήθηκε από τα πάνω χωρίς να προταθεί από τα κάτω».¹⁰

Το ερώτημα που αναφύεται αυτομάτως αν και ίσως εκληφθεί ως αφελές ή και ρητορικό. Η Ορθόδοξη Εκκλησία στην Ελλάδα είναι εθνική ή οικουμενική; Πώς επιβλήθηκε ο εθνικός χαρακτήρας της; Εκ των άνω ή εκ τω κάτω; Ενδιαφέρονταν οι Έλληνες τον πρώτο καιρό έπειτα από την επανάσταση και στα πρώτα χρόνια της θεμελίωσης του ελληνικού κράτους αν η Ορθόδοξη Εκκλησία θα ήταν εθνική ή όχι; Είναι σαφές ότι η Ορθόδοξη Εκκλησία της

⁶ Βλ. An Antonio Gramsci Reader: XI Philosophy, Common Sense, Language and Folklore, http://www.marxists.org/archive/gramsci/prison_notebooks/reader/q13-23.htm, SPN, 323-43, (Q11,12), 1932.

⁷ Βλ. A.Gramsci, «Για τον Μακιαβέλη, για την πολιτική και για το σύγχρονο κράτος», Ηριδανός, Αθήνα, 2005, σσ.88, 140.

⁸ Βλ. A.Gramsci, «Λογοτεχνία και εθνική ζωή», Στοχαστής, Αθήνα, 1981, σσ.203-204.

⁹ Βλ. A.Gramsci, «il Risorgimento», Στοχαστής, Αθήνα, 1987, σ. 68.

¹⁰ Βλ. A.Gramsci, «Οι Διανοούμενοι», ό.π., σ.100.

Ελλάδας είναι εθνική Εκκλησία. 'Εκκλησία ελευθέρα εν κράτει ελευθέρω' ήταν το σύνθημα στα πρώτα χρόνια της ανεξαρτησίας από εκείνους οι οποίοι επιθυμούσαν τη δημιουργία εθνικής, ανεξάρτητης από το Τουρκοκρατούμενο Πατριαρχείο, Εκκλησίας. Και βεβαίως η εθnikοποίηση της Ορθόδοξης Εκκλησίας δεν συνέβη ούτε χωρίς σύγκρουση με το Οικουμενικό Πατριαρχείο ούτε βέβαια έπειτα από απαίτηση των λαϊκών, των πιστών, αλλά ύστερα από επιδιώξεις μίας ομάδας ανθρώπων που έπεισαν για την αναγκαιότητα δημιουργίας ανεξάρτητης Εκκλησίας. Πάντως ως προς την άνωθεν επιβολή της εθνικής Εκκλησίας διαπιστώνεται ομοιότητα ελληνικής και ιταλικής κοινωνίας. Τίθεται βεβαίως το ερώτημα εάν και κατά πόσο το Βυζάντιο διέθετε κάποιον κοσμοπολίτικο και οικουμενικό χαρακτήρα αντίστοιχο του Βατικανού, αλλά δεν είναι της παρούσης στιγμής να αναλυθεί.

Που αλλού όμως διαφαίνεται αυτή η πολιτική διάσταση της θρησκείας; Κατ' αρχάς στο ίδιο πλαίσιο, της φασιστικής Ιταλίας, αν και οι παρατηρήσεις του Gramsci εκκινούν από παλαιότερα γεγονότα, εντάσσονται και οι αντιλήψεις της Καθολικής Εκκλησίας για τις προοδευτικές, σοσιαλιστικές και κομμουνιστικές ιδέες και θέσεις. Όπως αναφέρει ο Gramsci το Βατικανό αντιστάθηκε στο εργατικό κίνημα και έλαβε θέση εναντίον του σοσιαλισμού με την εγκύκλιο *Rerum Novarum* το 1891. Ο Gramsci διαπιστώνει την αρνητική και σφόδρα αντίδραση της Καθολικής Εκκλησίας στις σοσιαλιστικές και τις κομμουνιστικές ιδέες. Η Εκκλησία δηλαδή επιδιώκει να επιβάλει ένα συγκεκριμένο τρόπο οργάνωσης της κοινωνίας μαχόμενη ιδέες και αντιλήψεις τις οποίες θεωρεί επιζήμιες για την κοινωνία, αλλά και για τη δική της προνομιακή θέση στην κοινωνία.

Εντοπίζονται αντίστοιχες περιπτώσεις από τη μελέτη της ελληνικής κοινωνίας και ιστορίας; Πράγματι, η Ορθόδοξη Εκκλησία αντιδρά, όπως είναι εύλογο, στην εισαγωγή των νέων ιδεών (σοσιαλιστικών, κομμουνιστικών) όχι μόνο σε περιόδους εκτάκτου ανάγκης, υπό τα δικτατορικά καθεστώτα του 20^{ου} αιώνα (Θ.Πάγκαλου, Ι.Μεταξά, Χούντα Συνταγματαρχών), στα οποία η αντίσταση κατά του κομμουνισμού εντείνεται, όπως συνέβη και επί φασισμού στην Ιταλία, αλλά από τη στιγμή της ανάδυσης και της εισόδου των νέων ιδεών στην ελληνική κοινωνία διαχρονικά μέχρι και τις μέρες μας. Ακόμα και ιερείς διώκονται σύμφωνα με εγκυκλίους της Ιεράς Συνόδου για αριστερισμό και για απαράδεκτα κοινωνικά φρονήματα. Ας θυμίσουμε δε την περίπτωση

των αθεικών του Βόλου, τα μαρσλαιακά, τη στάση έναντι του Κ.Βάρναλη και πολλά άλλα ιστορικά και καταγεγραμμένα γεγονότα, τα οποία εντοπίζονται τόσο στις εγκυκλίους της Ιεράς Συνόδου όσο και στα πρακτικά της και στο περιοδικό 'Εκκλησία'.

Η θρησκεία είναι επίσης 'μύθος' για τον Gramsci. Η θρησκεία είναι μία προσπάθεια να συμβιβαστούν με μυθολογική μορφή οι πραγματικές αντιφάσεις της ιστορικής ζωής.¹¹ Μάλιστα υποστηρίζει ότι τον θρησκευτικό αυτό μύθο το κράτος τον αφομοιώνει και τείνει να τον καταστήσει ένα εργαλείο κυβέρνησης, ικανό να απωθή τις επιθυμίες των νέων, απόλυτα λαϊκών, οργανωμένων από το σοσιαλισμό δυνάμεων.¹² Διαπιστώνουμε δηλαδή μία χεγκελιανή βάση¹³ στο στοχασμό του Gramsci σχετικά με την ιδιοποίηση της θρησκείας και της Εκκλησίας ως θεσμικής της έκφρασης από το κράτος προκειμένου να επιτύχει τους στόχους του, στοχασμός ο οποίος θα επιβεβαιωθεί και στη συνέχεια εάν κάποιος μελετήσει επισταμένως τις σχέσεις του Ιταλικού κράτους με το Βατικανό ιδίως κατά την περίοδο του φασισμού, αντικείμενο αρκετά εκτενές και άρα εκ των πραγμάτων εκτός της παρούσης εργασίας.¹⁴ Οφείλουμε να σημειώσουμε ότι η ιδιοποίηση για την οποία κάναμε λόγο δεν είναι ποτέ μονομερής και μονόπλευρη αλλά διαλεκτική και αμοιβαία μεταξύ του κράτους και της εκάστοτε Εκκλησίας (Ορθόδοξης, Καθολικής, Προτεσταντικής).

Τέλος, η θρησκεία για τον Gramsci αποτελεί κοσμοθεωρία, κοσμοαντίληψη.¹⁵ Την αντίληψη αυτή για τη θρησκεία την κληρονομεί από τον Μπενεντέτο Κρότσε για τον οποίον η θρησκεία αποτελεί μία σύλληψη-αντίληψη της πραγματικότητας μαζί με μία ηθική σύμφωνη με αυτήν τη σύλληψη, η οποία παρουσιάζεται με τρόπο μυθολογικό.

¹¹ Βλ. Α.Γκρούππι, «Θρησκεία», περιοδικό 'Ο Πολίτης', τ.79, 15/4/1987, σσ.84-85.

¹² Βλ. Α.Gramsci, «Σοσιαλισμός και κουλτούρα», Στοχαστής, Αθήνα, 1982, σσ.267-269.

¹³ Για τον Χέγκελ η θρησκεία χρησιμοποιείται από το κράτος για την ηθικοποίηση των πολιτών του. Βλ. G. Hegel, "Early theological writings", translated from T.M.Knox, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1992, pp. 97-98. Κάτι αντίστοιχο υποστηρίζει και ο Καντ λέγοντας ότι η θρησκεία αποτελεί άκρως απαραίτητη κρατική ανάγκη προς όφελος της πολιτείας εν γένει. Βλ. Ι.Καντ, «Η διένεξη των σχολών», εισαγ.-μεταφρ.-επιμ. Θ.Γκιούρας, Σαββάλας, Αθήνα, 2004, σ.95.

¹⁴ Το πραγματεύομαστε στο εκτενέστερο κείμενό μας, μέρος του οποίου αναπτύσσουμε εδώ.

¹⁵ Βλ. Η.Portelli, «Gramsci et la question religieuse», ό.π.,p.23.

Κοινωνία και Εκκλησία, Κράτος και Εκκλησία

Ο Gramsci τοποθετεί την Καθολική Εκκλησία ως θεσμό στην κοινωνία των πολιτών/ιδιωτών (*società civile*)¹⁶. Ποια είναι όμως η θέση της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην ελληνική κοινωνία; Αποτελεί μέρος της κοινωνίας των πολιτών ή μέρος του κράτους (της κατά Gramsci πολιτικής κοινωνίας); - υπενθυμίζουμε στο σημείο αυτό ότι η Ορθόδοξη Εκκλησία στην Ελλάδα ως θεσμός είναι κρατική Εκκλησία, Νομικό Πρόσωπο Δημοσίου Δικαίου, κρατικός θεσμός, συνεπώς δεν είναι δυνατόν να ενταχθεί στην κοινωνία των πολιτών παρά μόνο στην πολιτική κοινωνία, εφόσον ακολουθήσουμε την γκραμισιανή διάκριση. Βεβαίως, όταν κάνουμε λόγο για Εκκλησία εννοούμε τη διοίκηση της Εκκλησίας, δηλαδή την Ιερά Σύνοδο και τα διοικητικά όργανα της Εκκλησίας. Και οι 'απλοί' πιστοί, η εκκλησία, τότε που εντάσσονται; Θα υποστηρίξουμε ότι οι πιστοί της Ορθόδοξης Εκκλησίας εν προκειμένω θα πρέπει να ενταχθούν στην κοινωνία των ιδιωτών αφού όμως προγενέστερα έχει υπάρξει μία διαφοροποίησή της από την κοινωνία των πολιτών. Στο σημείο δηλαδή αυτό πραγματοποιούμε μία διάκριση μεταξύ κοινωνίας - πολιτών κοινωνίας ιδιωτών. Ένας πολίτης δεν είναι δυνατόν να είναι ιδιώτης, αν και αυτό δεν συνεπάγεται την αδυναμία ή και την απαγόρευση να έχει ιδιωτικές στιγμές. Ο πολίτης προτάσσει το δημόσιο, το συλλογικό συμφέρον και αγαθό και όχι το ατομικό, εν αντιθέσει με τον ιδιώτη. Η πίστη όμως είναι μία ιδιωτική υπόθεση (αν και την ίδια στιγμή δημόσια με διαλεκτικό τρόπο) χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ένας πιστός δεν είναι και πολίτης. Το σύνολο όμως των πιστών, αποτελεί ένα σύνολο ιδιωτών, οι οποίοι υποτίθεται ότι ως προτεραιότητά τους έχουν την σωτηρία της ψυχής τους, τη δική τους σωτηρία ασχέτως εάν αυτό

¹⁶ Για τη διάκριση πολιτικής κοινωνίας (κράτους) και κοινωνίας ιδιωτών/πολιτών βλ. A.Gramsci, «Οι Διανοούμενοι», Στοχαστής, Αθήνα, 2005 (ανατύπωση), σ. 62. Για τον προβληματισμό σχετικά με την απόδοση των ιταλικών όρων τους οποίους χρησιμοποιεί ο Gramsci βλ. τη σημείωση (8) του μεταφραστή, στο ίδιο σ. 166. Για το περιεχόμενο που δίνουν οι Καθολικοί στην 'ιδιωτική κοινωνία' βλ. «Παρελθόν και Παρόν», ό.π., σσ. 99-100. Σύμφωνα με τον Gramsci μπορούν να καθοριστούν δύο μεγάλα επίπεδα του εποικοδομήματος: εκείνο το οποίο μπορεί να ονομαστεί 'ιδιωτική' κοινωνία, δηλαδή το σύνολο των οργανισμών που στην κοινή ονομάζονται ιδιωτικοί και το επίπεδο της 'πολιτικής κοινωνίας ή κράτους' και που αντιστοιχούν: το πρώτο στη λειτουργία 'ηγεμονία' που η κυρίαρχη κοινωνική ομάδα ασκεί σε όλη την κοινωνία και το δεύτερο στην 'άμεση κυριαρχία' ή διοίκηση που εκφράζεται με το κράτος και το νομικό καθεστώς. Η συζήτηση επ' αυτού του θέματος δύναται να επεκταθεί πολύ περισσότερο αλλά δεν μπορούμε να ξεφύγουμε από τον προκαθορισμένο χρόνο. Καθίσταται όμως προφανές ότι σε ένα ακόμα σημείο η γκραμισιανή σκέψη μπορεί και ερεθίζει τη σκέψη του Κοινωνιολόγου της θρησκείας.

επιτυγχάνεται μέσω ‘καλών’ πράξεων προς την κοινωνία, προς το σύνολο. Μήπως λοιπόν η ένταξη της Εκκλησίας στην κοινωνία των πολιτών συνδράμει στη σύγχυση πιστού-πολίτη και οι πιστοί θα έπρεπε να εντάσσονται ορθότερα στην κοινωνία των ιδιωτών; Η τοποθέτησή τους αυτή σε καμία περίπτωση δεν αποτελεί αξιολογική διάκριση και μειωτική αντιμετώπιση αλλά αποδίδει την αντικειμενική θέση τους στην κοινωνία.

Χρειάζεται όμως να επιμείνουμε λίγο περισσότερο σε ένα σημείο από το έργο του Gramsci. Πρόκειται για την σύντομη πρόταση του Gramsci ότι η Εκκλησία εμφανίζεται ως εκπρόσωπος του συνόλου της κοινωνίας των πολιτών, ενώ δεν αποτελεί παρά ένα όλο και συρρικνούμενο ως προς τη σημασία μέρος της. Η σύντομη αυτή πρόταση σαφώς και προβληματίζει τον σημερινό μελετητή της θρησκείας και της Εκκλησίας στην ελληνική κοινωνία. Δεν διαπιστώνουμε μήπως αντίστοιχες θέσεις της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Ελλάδας, ότι δηλαδή αποτελεί τη συντριπτική πλειονότητα του ελληνικού λαού, τον οποίον διατείνεται ότι εκπροσωπεί συνολικά και εξ αυτού του λόγου απαιτεί να κυριαρχεί στην ελληνική κοινωνία και να καθίσταται σεβαστή από όλους, πολίτες και κόμματα, οργανώσεις και ενώσεις; Συχνά άλλωστε ο Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος χρησιμοποιούσε φρασεολογία μειονότητας – πλειονότητας ενδιαφερόμενος προφανώς για το ποσοτικό και όχι για το ποιοτικό στοιχείο του θεσμού στον οποίον προΐστατο και το οποίο σαφώς έχει μειωθεί σημαντικά αν δεν έχει εξαλειφθεί.

Ένα άλλο σημείο της γκραμισιανής κριτικής είναι ότι ο Καθολικισμός είναι στενά δεμένος με πολλές πίστεις και προκαταλήψεις, σχεδόν με όλες τις λαϊκές δεισιδαιμονίες (μαγείες, πνεύματα κ.ά.). Αυτό το βλέπουμε, τονίζει ο Gramsci, στο λαϊκό Καθολικισμό και ειδικότερα στη Βυζαντινή Ορθοδοξία.¹⁷ Ειδικά για τον Καθολικισμό ο Gramsci είναι ιδιαίζοντως επικριτικός. Κατ’ αρχάς υποστηρίζει ότι ο Καθολικισμός έχει καταστεί ένα κόμμα ανάμεσα στα άλλα και έχει περάσει από την αδιαμφισβήτητη ικανοποίηση συγκεκριμένων δικαιωμάτων στην υπεράσπιση των ίδιων ή στη διαμαρτυρία για όσα έχουν χαθεί. Ο Καθολικισμός, όπως υποστηρίζει, έχει εκπέσει σε μεγάλο βαθμό σε μία δεισιδαιμονία, η οποία ακολουθείται από τους αγρότες, τους ηλικιωμένους, τις γυναίκες και τους αδύνατους. Πόσο μεγάλη σημασία, αναρωτιέται ο

¹⁷ Βλ. A.Gramsci, «Ιστορικός υλισμός», ό.π., σ. 141.

Gramsci, έχει σήμερα η Εκκλησία για τη φιλοσοφία επί παραδείγματι; Σε ποιό βαθμό ο Θωμισμός, η σκέψη του Θωμά του Ακινάτη, αποτελεί την κυρίαρχη φιλοσοφία μεταξύ των διανοουμένων;¹⁸ Τα ίδια ερωτήματα τίθενται αυτόχρονα και για την Ορθοδοξία στην Ελλάδα. Ποια είναι η συνεισφορά της Ορθοδοξίας στη σκέψη σήμερα; Μήπως περιορίζεται σε οικονομικά και πολιτικά ζητήματα και έχει παραβλέψει την όποια φιλοσοφική της παράδοση; Ακόμα και θεολογικά τίθεται το ερώτημα σε ποιό επίπεδο βρίσκεται σήμερα η Ορθοδοξία. Πόσο θεολογικός είναι ο λόγος των ιεραρχών και του Αρχιεπισκόπου σήμερα; Πόσο η θεολογία διαχέεται στους πιστούς; Ή μήπως δεν χρειάζεται πλέον η θεολογία αλλά η Ορθοδοξία έχει μετατραπεί σε μία αμυντική ιδεολογία, όπως τονίζει ο Gramsci για τον Καθολικισμό ή θα προσθέταμε σε μία πελατειακή οργάνωση;

Ως προς τις σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας ο Gramsci υποστηρίζει ότι οι Καθολικοί θα επιθυμούσαν ένα κράτος, το οποίο να μην επεμβαίνει και να τους ευνοεί πλήρως και αν αυτό δεν συμβαίνει ή όπου είναι μειοψηφία ζητούν το 'αδιάφορο' κράτος, έτσι ώστε να μην υποστηρίζει τους αντιπάλους τους. Επιπροσθέτως ισχυρίζεται ότι προκειμένου να κατανοήσουμε τη θέση της Εκκλησίας στη σύγχρονη του ιταλική κοινωνία πρέπει να καταλάβουμε ότι είναι έτοιμη να αγωνιστεί μόνο προκειμένου να υπερασπιστεί τις δικές της οργανικές, επιχειρηματικές ελευθερίες, δηλαδή τα προνόμια τα οποία διατείνεται ότι προέρχονται από τη θεϊκή της φύση. Η Εκκλησία μάλιστα αναγνωρίζει οποιαδήποτε de facto εξουσία και τη νομιμοποιεί από τη στιγμή που αυτή η εξουσία δεν 'απλώνει χέρι' στα προνόμιά της, αλλά αν τύχει και αυτά αυξηθούν τότε η εκάστοτε εξουσία εξυμνείται και εμφανίζεται ως όργανο της θείας πρόνοιας.¹⁹ Η συγκεκριμένη παρατήρηση του Gramsci έχει σαφέστατα τη βάση της στη συνεργασία φασισμού και Καθολικής Εκκλησίας στην Ιταλία. Μας παρέχει όμως το ερέθισμα να στοχαστούμε πάνω σε αντίστοιχες περιπτώσεις από την ελληνική πραγματικότητα, παρελθούσα και σύγχρονη, και να διαπιστώσουμε κοινά σημεία (π.χ. οι σχέσεις της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Ελλάδας με τις τρεις δικτατορίες του 20^{ου} αιώνα, η συνύπαρξη και η συνεργασία με το ΠΑ.ΣΟ.Κ. κ.ά.).

¹⁸ Βλ.,Α.Gramsci, "Further selections from the prison notebooks", Ed. Derek Boothman, Lawrence and Wishart, 1995, p.44.

¹⁹ Βλ., Α.Gramsci, "Further selections from the prison notebooks", Ed. Derek Boothman, ό.π., pp. 44-56.

Το περιεχόμενο και οι διανοούμενοι της θρησκείας

Σύμφωνα με τον Gramsci ένας Καθολικός αγρότης στην πραγματικότητα ενδέχεται να είναι μη συνειδητά προτεστάντης, ορθόδοξος, ειδωλόλατρης: φτάνει να λέει ότι είναι καθολικός.²⁰ Στην ουσία όχι μόνο ο Καθολικισμός αλλά η κάθε θρησκεία αποτελεί μία ποικιλία θρησκευτών διαφορετικών και συχνά αντίθετων. Υπάρχει ένας Καθολικισμός των αγροτών, ένας της μικροαστικής τάξης, ένας των γυναικών, ένας των εργατών της πόλης, ένας των διανοουμένων κτλ.²¹ Εκ των ανωτέρω συνάγεται ότι η Εκκλησία επιθυμεί να διατηρεί ένα σταθερό 'πελατολόγιο' χωρίς να την ενδιαφέρει στην ουσία αν, που και πόσο πιστεύουν όσοι δηλώνουν ότι ακολουθούν τη συγκεκριμένη κατά περίπτωση θρησκεία (π.χ. Καθολικισμός, Ορθοδοξία). Είτε πρόκειται για λαϊκούς είτε για διανοούμενους η Εκκλησία ενδιαφέρεται για τη διατήρηση και για την αύξηση των πιστών-'πελατών' της.

Είναι κάτι τέτοιο διαπιστώσιμο και στην ελληνική κοινωνία, όπου η συντριπτική πλειονότητα των Ελλήνων 'δηλώνουν' θρησκευόμενοι και δη Ορθόδοξοι Χριστιανοί; Ενδιαφέρεται η Ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδας να μάθει που πιστεύουν πραγματικά οι πιστοί της ή ακόμα και οι ιερείς και οι Μητροπολίτες της; Εκείνο που ο Gramsci διαπιστώνει στην ιταλική κοινωνία ισχύει και στην Ελλάδα. Όσες δημοσιογραφικές κατά κύριο λόγο έρευνες έχουν διενεργηθεί στην Ελλάδα σχετικά με το που πιστεύουν οι Έλληνες καταλήγουν σε αντιφατικά συμπεράσματα, καθώς εξ όσων δηλώνουν Ορθόδοξοι ένα μεγάλο ποσοστό εμφανίζεται να πιστεύει την ίδια στιγμή στη μετενσάρκωση και τη μετεμψύχωση.²² Ισχυρότερο παράδειγμα ότι η Ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδας ενδιαφέρεται κυρίως για το φαίνεσθαι και όχι για την ουσία της πίστης των πιστών της είναι το ζήτημα της αναγραφής του θρησκευόμενου στις αστυνομικές ταυτότητες. Ένα ζήτημα το οποίο αφορούσε την κυβέρνηση και το κράτος, την πολιτική εξουσία δηλαδή, κατέστη μείζον ζήτημα για την Εκκλησία, διότι απώλεσε ένα μέτρο

²⁰ Βλ. A.Gramsci, «Λογοτεχνία και εθνική ζωή», ό.π., σ.281.

²¹ Βλ. H.Portelli, ό.π., σ.27. Ο M.Weber έχει ήδη κάνει λόγο για τη διαφορετική θρησκευτικότητα διαφόρων κοινωνικών ομάδων. Βλ. M.Weber, «Οικονομία και Κοινωνία», «Κοινωνιολογία της Θρησκείας», Μετάφραση-Εισαγωγή-Επιμέλεια Θ.Γκιούρας, Σαββάλας, Αθήνα, 2007, σσ.90-154.

²² Βλ. Περιοδικό Ταχυδρόμος, έρευνα της Κάππα Research, 7/2/2005.

καταμέτρησης των πιστών-οπαδών της, χωρίς όμως να αντιλαμβάνεται ότι πρόκειται για ένα ζήτημα 'φαίνεσθαι' και όχι θρησκευτικής πίστης και ουσίας.

Πέρα από το γενικό θεωρητικό ζήτημα του αν και πώς δύναται ο Κοινωνιολόγος της Θρησκείας να ακολουθήσει τη διάκριση του Gramsci σχετικά τους διανοούμενους (διάκριση σε παραδοσιακούς και οργανικούς καθώς και που εντάσσεται ο κλήρος σύμφωνα με τη διάκριση αυτή), ζήτημα αρκετά ενδιαφέρον και σημαντικό για τη μελέτη της θρησκείας, το οποίο όμως δεν μπορούμε να αναπτύξουμε πλήρως εδώ, υπάρχει μία ακόμα παρατήρηση του, η οποία δύναται να ερεθίσει τη σκέψη ενός Κοινωνιολόγου. Η παρατήρηση αυτή, η οποία συνδέεται κατά κάποιον τρόπο με την προηγούμενη, είναι ότι μεταξύ των διανοουμένων της θρησκείας και του λαού υφίσταται ένα μεγάλο χάσμα όχι μόνο στον Καθολικισμό αλλά και στην Κίνα και στην Ινδία. Εκείνο που εντυπωσιάζει όμως είναι η παρατήρησή του ότι στην Ορθοδοξία ιδίως το χάσμα αυτό έχει μεγάλη σημασία, διότι κάνουμε λόγο για τρεις βαθμίδες της ίδιας θρησκείας: του ανώτερου κλήρου και των μοναχών, του κατώτερου κλήρου και του λαού.²³ Η παρατήρησή του είναι ιδιαίτερα εύστοχη αν διατηρήσουμε ένα ερωτηματικό και μία επιφύλαξη για τους μοναχούς και την τοποθέτησή τους από τον Gramsci μαζί με τον ανώτερο κλήρο. Πράγματι στην Ελλάδα ιδίως έπειτα από τη θεμελίωση του ελληνικού κράτους οι ιερείς, οι εφημέριοι, βρίσκονταν σε άθλια κατάσταση ζώντας μόνο καλλιεργώντας τη γη και συνήθως λαμβάνοντας ακόμα και την τροφή τους από τους συγχωριανούς τους εν αντιθέσει με τους Επισκόπους των οποίων η πλειονότητα δεν αντιμετώπιζε αντίστοιχα προβλήματα. Το χάσμα ανάμεσα τους ήταν πολύ μεγάλο και η Ιερά Σύνοδος συχνά απασχολείτο με το ζήτημα της διαβίωσης αλλά και της μόρφωσης των ιερέων, η θέση των οποίων χαρακτηριζόταν δραματική μέχρι τη δικτατορία του 1967, όταν και οι εφημέριοι κατέστησαν με νόμο δημόσιοι υπάλληλοι (α.ν.469, Φ.Ε.Κ. Α' 162, 24/7/1968). Ακόμα και σήμερα δύναται ο μελετητής της θρησκείας στην Ελλάδα να διαπιστώσει ότι υφίσταται τεράστια διαφορά οικονομική και ιεραρχική, δηλαδή εξουσίας, μεταξύ του ανώτερου κλήρου και των κατώτερων κληρικών. Το ίδιο ισχύει και ανάμεσα στους διανοούμενους της θρησκείας (κληρικούς, λαϊκούς, θεολόγους) και στους πιστούς.

²³ Βλ. A.Gramsci, «Οι διανοούμενοι», ό.π., σσ.76-77.

Προσωρινή κατακλείδα

Καταλήγοντας θα λέγαμε ότι πράγματι ο Gramsci εξακολουθεί να αποτελεί πηγή σκέψης και προβληματισμού για τον Κοινωνιολόγο της Θρησκείας, ο οποίος είναι χρήσιμο να τον λαμβάνει υπόψη του ασχέτως αν πρόκειται να ακολουθήσει τις προτάσεις του. Υποστηρίζουμε δε ότι αφένος για τον Gramsci η θρησκεία είναι ξεκάθαρα και πολιτική και αφετέρου ότι οι σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας είναι σχέσεις εξουσίας, δηλαδή θα λέγαμε σχέσεις ιδιοποίησης. Είναι προφανές ότι μόνο υπαινιγμοί και πρώτα ερωτήματα τέθηκαν στην παρούσα εργασία. Το σίγουρο όμως είναι ότι η σκέψη του Gramsci είναι οξυδερκής και δυναμική και ενεργοποιεί τον εκάστοτε μελετητή, διότι όπως έγραφε και ο ίδιος ο Gramsci «στον επιστημονικό διάλογο αφού υποτίθεται ότι ενδιαφερόμαστε για την αναζήτηση της αλήθειας και την πρόοδο της επιστήμης, αποδειχνεται πιο 'προχωρημένος' εκείνος που βλέπει ότι ο αντίπαλος μπορεί να εκφράζει μία απαίτηση που πρέπει να την ενσωματώσει, έστω και ως δευτερεύον στοιχείο στο δικό του οικοδόμημα. Η κατανόηση και η ρεαλιστική αξιολόγηση της θέσης και των κρίσεων του αντιπάλου (και κάποτε αντίπαλος είναι ολόκληρη η σκέψη του παρελθόντος) σημαίνει ότι ακριβώς είμαστε ελευθερωμένοι από τα δεσμά των ιδεολογιών (με την κακή έννοια του τυφλού ιδεολογικού φανατισμού), δηλαδή ότι παίρνουμε κριτική θέση, τη μοναδική γόνιμη για την επιστημονική έρευνα».²⁴

²⁴ Βλ. Α. Gramsci, «Ιστορικός υλισμός», ό.π., σ.47.

Βιβλιογραφία

- Γκράμσι Α., «Σοσιαλισμός και κουλτούρα», μετάφραση Γ.Μαχαίρας, Τ.Γορί, Στοχαστής, Αθήνα, 1982.
- Γκράμσι Α., «Ιστορικός υλισμός», μετάφραση Τ.Μυλωνόπουλος, Οδυσσέας, Αθήνα, 1983.
- Γκράμσι Α., «Λογοτεχνία και εθνική ζωή», μετάφραση Χ.Μαστραντώνης, Στοχαστής, Αθήνα, 1981.
- Γκράμσι Α., «Για τον Μακιαβέλη, για την πολιτική και για το σύγχρονο κράτος», μετάφραση Φ.Κ. Ηριδανός, Αθήνα, 2005.
- Γκράμσι Α., «Η οργάνωση της κουλτούρας», μετάφραση Χ.Θ.Παπαδόπουλος, Στοχαστής, Αθήνα, 1973.
- Γκράμσι Α., «Οι διανοούμενοι», μετάφραση Θ.Χ.Παπαδόπουλος, Στοχαστής, Αθήνα, 1972.
- Γκράμσι Α., «Παρελθόν και παρόν», μετάφραση Θ.Αθανασίου, Στοχαστής, Αθήνα, 1974.
- Gramsci A., “Selections from political writings 1910-1920”, translated by J.Mathews, Lawrence and Wishart, London, 1977.
- Gramsci A., “Selections from political writings 1921-1926”, translated by Q.Hoare, Lawrence and Wishart, London, 1978.
- Gramsci A., “Further selections from the prison notebooks”, translated by D.Boothman, Lawrence and Wishart, London, 1995.
- Γκρούππι Λ., «Η έννοια της ηγεμονίας στον Γκράμσι», μετάφραση Π.Δ.Καστορινός, Θεμέλιο, Αθήνα, 1977.
- Γκρούππι Λ., «Η θρησκεία», μετάφραση Π.Κρέμος, περιοδικό ‘Ο Πολίτης’, τ.79, Μάιος 1987.
- Laclau E. – Mouffe Ch., “Hegemony and social strategy”, Verso, London, 1985.
- Mouffe Ch. (ed.), “Gramsci and Marxist theory”, Routledge and Kegan Paul, London, 1979.
- Μπουσί-Γκλυκσμάν Κ., «Ο Γκράμσι και το κράτος», μετάφραση Π.Δ.Καστορινός, Θεμέλιο, Αθήνα, 1984.
- Portelli H., “Gramsci et la question religieuse”, Anthropos, Paris, 1974.

- Περιοδικό 'Τετράδια', τεύχος 17-18, 1987, σσ.6-116, αφιέρωμα στον Α.Γκράμσι.
- Περιοδικό 'Ουτοπία', τεύχος 11, Μάιος-Ιούνιος 1994, σσ.25-139, αφιέρωμα στον Α.Γκράμσι.
- Περιοδικό 'Ο Πολίτης', τεύχος 79, Μάιος 1987, σσ.19-87, αφιέρωμα στον Α.Γκράμσι.